

Renda de la terra, explotació i excedent*

per Joan Martínez Alier

Hi ha dos arguments, de mena molt diferent, contra la tesi que el pagament de la renda és una extracció d'excedent —l'argument «substantivista» i l'argument de l'economia ortodoxa-neoclàssica.¹

L'argument substantivista es troba expressat de manera succinta en l'analogia següent de Dalton: si una persona veritablement religiosa paga el delme a la seva església, no podem qualificar això com a extracció d'excedent, ja que la persona pensa aconseguir la salvació eterna a canvi. No hi ha, doncs, una teoria objectiva de l'explotació o de l'extracció d'excedent. Wolf² divideix l'excedent d'un camperol (definit com la part sobrant dels seus ingressos en descomptar les necessitats de subsistència) entre un fons de reproducció, un fons cerimonial i un fons per a la renda, dels quals només el darrer seria extret per una relació d'explotació. L'argument substantivista podria ser que resulta impossible distingir (llevat d'una manera subjectiva) entre el fons cerimonial i el fons per a la renda. Per exemple, en els casos en què l'església fos també terratinent, el pagament de la renda podria semblar, podria ser considerat com una contribució al benestar del rector. La distinció també seria difícil en els casos en què el camperol fos un «client» i el propietari un cacic o «patró». El client obtindria a canvi de la seva renda no solament l'ús d'un tros de terra, sinó també (potser sobretot) un padrí per als seus fills, un protector polític, o simplement un copet a l'esquena que li donaria satisfacció. La relació econòmica estaria imbricada en l'organització social, i si volguéssim deslligar l'aspecte econòmic dels aspectes socials-religiosos-polítics no assoliríem d'entendre aquesta relació econòmica. Entre

* Aquest article és la introducció del llibre *Haciendas, Plantations and Collective Farms* (Londres, Frank Cass, 1977), on he reunit els meus estudis anteriors sobre Cuba i el Perú. Introducció que més aviat és la conclusió d'uns quants anys de treball sobre problemes agraris i que fa referència a diferents qüestions teòriques, tant econòmiques com sociològiques: ¿el pagament de la terra, és sempre equivalent a una extracció d'excedent, a una «explotació»? ¿el desenvolupament de l'agricultura capitalista implica la proletarització de la pagesia?, ¿és possible assignar la població rural a diferents classes socials, i fins a quin punt es poden relacionar posició de classe i actituds polítiques? En la seva darrera part, aquest text desenvolupa algunes idees sobre les ideologies i pràctiques de reforma agrària, presentant materials sobre el Perú que no es trobaven inclosos a *Los huacchilleros del Perú* (París - Lima, Ruedo Ibérico e Instituto de Estudios Peruanos, 1973).

1. A DALTON hi ha referències als escrits sobre l'«excedent» dels membres de l'escola substantivista d'antropologia econòmica (vegeu nota 4).

2. E. WOLF, *Peasants*, Englewood Cliffs, N. J., Prentice Hall (1966).

parèntesis, hauria d'aclarir que sóc força escèptic en treballs anteriors pel que fa a les relacions entre patró i client.³

El punt de vista de Dalton és que «extracció de l'excedent» és una expressió sense sentit si hom deixa de banda «les relacions subjectives dels que estan obligats a pagar envers llurs superiors polítics-religiosos-econòmics».⁴ Aquesta observació de Dalton és realment oportuna, en contra de Wolf, car la divisió que aquest fa entre un fons cerimonial i un fons per a la renda hauria de dependre d'avaluacions subjectives.

En societats en les quals, com diuen els substantivistes, el mercat (amb inclusió del mercat de la terra) esdevé el principi integrador de l'organització social, és més fàcil d'identificar la renda. Aquí, el pagament d'aquesta no apareixeria pas com un aspecte d'una obligació recíproca, en virtut de la qual hom canvia coses incommensurables. Aquí la renda seria el pagament de l'ús de la terra. Tanmateix, Wolf creu que «les rendes no són simplement un pagament econòmic per a usar la terra, sinó també un pagament fet en virtut de les relacions de poder, que en el cas dels camperols, però no en el de les societats tribals, es troben garantides per l'estat».⁵ La meua impressió és que Wolf recorre a una explicació política abans d'analitzar adequadament les qüestions econòmiques.

A primera vista, la referència de Wolf a la renda com un «pagament econòmic» és sorprenent, ja que en teoria econòmica la «renda» és precisament (des de Ricardo) un pagament sense funció econòmica. Tanmateix, després del 1870, els economistes ortodoxos començaren a considerar la renda de la terra com la remuneració d'aquest factor de producció, que, sota condicions de lliure mobilitat de factors, hauria d'igualar el valor del seu producte marginal per a una assignació eficient. En conseqüència, Wolf pot parlar perfectament de la renda de la terra com d'un «pagament econòmic».

Com que la terra poques vegades es troba disponible d'una manera immediata per a usos diferents (per exemple, conreus de cafè o de cotó, o utilització urbana o agrícola), fàcilment pot existir en la renda de la terra una gran part de «renda econòmica» (pel que fa a la sèrie d'usos alternatius que s'escaiguin). Els teòrics de l'economia ortodoxa-neoclàssica no farien objeccions al fet que precisament aquesta part de la renda fos anomenada «excedent» i «explotació» (aquest és justament el sentit amb què Pigou emprà el mot «explotació»). Com més gran és la inelasticitat de l'oferta de terra, major és aquest element de «renda econòmica» en la renda de la terra.

Així, doncs, els economistes ortodoxos-neoclàssics exclourien de primer l'element polític (excepte en tot allò que afectés la mobilitat dels factors de producció) com a poc important, i aleshores criticarien la posició de Wolf, que *tot* el pagament de la renda és una extracció d'excedent, puix que part del paga-

3. En el meu treball sobre Andalusia vaig mostrar com Pitt-Rivers postulava l'existència d'un sistema de patrons-client i que això era un invent funcionalista per a dissimular el conflicte sobre la desocupació en el mercat de treball; no es tractava ni tan sols del tipus de defensa ideològica del sistema que els mateixos latifundistes preferien.

4. G. DALTON, *Peasants in Anthropology and History*, «Current Anthropology» (juny-octubre 1972), p. 413.

5. E. WOLF, *Comment on Dalton*, «Current Anthropology» (juny-octubre 1972), p. 411.

ment en qüestió és una remuneració d'aquest factor de producció, que mesura la seva contribució a la producció, i que és necessari per a conservar-lo en el seu ús més productiu (o per induir-hi un canvi d'ús). Per exemple, en la teoria de la localització (de la varietat de Von Thünen) la renda és de manera clara un pagament econòmic. Mitjançant programació lineal, en l'elaboració de la teoria de localització apareix un conjunt de rendes de localització o pagaments de l'ús de terra coherents amb els costos dels transports i amb la distribució espacial òptima de les classes i quantitats programades de productes.

Tanmateix, a partir d'una teoria de demanda derivada i de preus derivats d'un factor de producció, és il·legítim, àdhuc dins de l'economia ortodoxa-neoclàssica, arribar a conclusions sobre la remuneració personal (dels terratinents, en aquest cas) a diferència de la funcional. És a dir, la teoria no legitima el pagament de la renda als hisendats, però sí a la terra. El no economista té dret a sentir-se perplex. En la realitat, les rendes no són preus comptables que la societat (o l'autoritat planificadora central) empra per a radicar espacialment les activitats econòmiques. Impliquen transferències reals d'ingressos dels pagadors de rendes als que les perceben.

Fins ara, la meua intenció ha estat mostrar com les paraules «renda», «excedent» i «explotació» signifiquen coses diferents per a teories distintes. Què significarien per als crítics moderns de la teoria econòmica neoclàssica (o contraclàssica)? En examinar aquesta crítica moderna,⁶ podríem trobar raons per estar d'acord amb Wolf i en contra de Dalton. Cal notar que en la crítica moderna de la teoria econòmica neoclàssica, el capital ja no apareix com una «substància real» o recurs el forniment del qual necessita un preu de mercat (és a dir, un tipus d'interès o de benefici), sinó més aviat com una relació social que dota els capitalistes de la capacitat d'imposar un marge de beneficis sobre els costos salarials, no tant en virtut de llur poder polític directe com en virtut de ser capitalistes; això és, perquè tenen drets de propietat sobre l'estoc de mitjans de producció produïts. La cosa és molt semblant a la definició de la renda segons Wolf, encara que no estic segur com cal interpretar la posició d'aquest autor que la renda és extreta en virtut del poder polític. En principi, no hi ha cap causa perquè l'extracció de les rendes per part dels terratinents necessiti més poder polític directe que l'extracció de beneficis pels capitalistes. Potser hom ha de suposar que la propietat de la terra és generalment més il·legítima que la propietat de les fàbriques.

Un problema específicament marxista és el d'explicar com l'extracció d'excedent és possible en una societat basada en relacions contractuals lliures, en la qual els valors són determinats al mercat. Si hom estableix les rendes de manera lliure i contractual, la definició de Wolf de la renda com «un pagament fet en virtut del poder polític» sembla equivocada o, potser, prematura: la renda és l'expressió econòmica d'una relació social de producció que, com Wolf diu, és mantinguda pel poder polític (incloent en aquest poder polític no solament la policia i l'exèrcit, sinó també l'autoritat més o menys legítima de la llei i dels tribunals, i l'hegemonia ideològica que fa que la majoria dels camperols accepti gairebé sempre la demanda de renda dels propietaris).

6. M. DOBB, *Theories of Value and Distribution since Adam Smith*, Cambridge U. P. (Londres 1973).

Encara que hom estigui d'acord en el fet que allò que apareix com una relació econòmica entre «coses» (terra i diner; o terra i una part del producte; o terra i hores de treball) és en realitat una relació sociopolítica entre els homes, és important investigar fins a quin punt el mercat (de terra i de treball) compleix les funcions que sota altres sistemes (la veritable servitud, o l'esclavitud, o el sistema jajmani) són complides per la força o per la religió. Aquest és el punt principal contra Wolf.

Contra l'ortodòxia neoclàssica, el punt principal és que la determinació de les rendes (o dels beneficis) per part del mercat no exclou l'existència objectiva d'explotació. La intrusió del monopoli (o, de manera equivalent, la restricció de la mobilitat dels camperols) agreujaria aquesta explotació (cal notar, però, que la renda de la terra no és necessàriament un «preu monopolista» —generalment hi ha molts terratinents i, a més, els pagesos emigren certament cap al sector urbà).

Tornem ara a l'argument substantivista en contra d'una teoria objectiva de l'explotació. Suposem, només per aclarir les idees, que mentre a l'Amèrica Llatina les rendes es troben determinades a través del mercat (ja sia «monopolístic» o no), a l'Índia «el cost de les rendes de la terra varia en proporció inversa al rang de la subcasta del camperol».⁷ De manera clara, a l'Índia, serien canviades coses incommensurables en aquesta transacció: l'economia està imbricada en l'organització social. Però l'economia també està unida a l'organització social, a l'Amèrica Llatina, i a qualsevol altre lloc (i *no* a causa de l'existència de relacions de clientela entre terratinents i camperols).

El 1972 Dalton encara no estava al corrent de la crítica de la teoria econòmica, puix que addueix contra Wolf, i a favor de la seva teoria «subjectiva» de l'explotació, que no hi ha diferència objectiva entre un sistema capitalista i un sistema socialista: «Si hom afirma, com Marx, que els treballadors són explotats a les fàbriques capitalistes a causa que el preu de mercat d'allò que produeixen és major que llurs salaris, aleshores hom hauria d'afirmar el mateix dels treballadors a les fàbriques comunistes, on el preu de mercat (planificat centralment) d'allò que els obrers produeixen també és més gran que llurs salaris. És un principi econòmic elemental que on tingui lloc la inversió neta en nous béns de capital, o on el govern subministri serveis —defensa, justícia— que no són cobrats directament, el salari serà menor que el preu de mercat d'allò que hom produeix.»⁸

La crítica moderna no interpreta Marx d'aquesta manera simple. El que afirma és que la distribució de la propietat i la distribució resultant de l'ingrés són lògicament anteriors a la determinació dels preus, és a dir, que els preus que serveixen per agregar la producció dels diversos béns, i les taxes de beneficis que serveixen per a valorar i aleshores agregar els diferents mitjans de producció per a donar el valor del «capital», tots depenen de la distribució que es faci de l'ingrés. Mentre és veritat que en qualsevol sistema econòmic el creixement necessita estalvis i inversions, en el sistema capitalista els capitalistes consumeixen part de llurs beneficis i la inversió s'adreça cap a línies indicades per preus que a llur torn depenen de la distribució de l'ingrés. A través dels

7. M. MOUSNIER, *Social Hierarchies*, Croom Helm (Londres 1973), p. 33.

8. G. DALTON, *op. cit.*, p. 414.

seus efectes sobre els valors dels béns de capital (que depenen de la part de beneficis) i sobre les normes de demanda (i per això sobre l'avaluació del treball emprat en diferents línies de producció), la distribució desigual de l'ingrés característica de les relacions capitalistes de producció tendeix a donar menys al treball del que un altre mode aconseguiria —el capitalisme és en sentit objectiu un sistema explotador, i l'ortodòxia neoclàssica apareix com la ideologia de la classe capitalista que amaga aquest fet ensenyant (malauradament, d'una manera circular) que els ingressos dels factors mesuren la seva contribució respectiva a la producció—. En un sistema socialista, per definició, la planificació i no el mercat és el mecanisme econòmic bàsic; els planificadors socialistes, àdhuc si creuen en el socialisme de mercat de Lange, són conscients que han d'introduir des de fora del sistema econòmic estricte la composició de la producció desitjada, o la distribució de l'ingrés que hom vol, i la taxa d'acumulació que es pretén (si no són planificadors socialistes de debò, poden introduir preus exteriors de manera alternativa, com ara els preus del mercat mundial).

L'escola substantivista d'antropologia econòmica haurà d'incorporar el fet que per explicar la formació dels preus en un sistema pur de mercat, cal introduir consideracions extraeconòmiques sobre la propietat de recursos i la distribució de l'ingrés. L'economia de mercat també està imbricada en l'organització social. Tanmateix, sempre hi ha molt a guanyar en tractar de desenredar els aspectes econòmics dels aspectes sociopolític-religiosos. Em sembla que ni Dalton ni Wolf no ho han entès així, encara que no estic segur si Wolf veu la relació entre l'extracció de l'excedent dels camperols i el poder polític com una relació immediata o com una relació en la qual intervenen unes relacions de producció determinades.^{8 bis}

*La regla de Txaiánov*⁹

Val la pena d'esmentar aquí l'intent recent i valent de Sahlins de subministrar una nova teoria objectiva de l'excedent.^{9 bis} Aquest enginyós intent està basat en allò que Sahlins anomena la «regla de Txaiánov»: en créixer la raó entre treballadors i consumidors en la família, els treballadors treballaran menys.

Hom suposa, evidentment, que les necessitats són limitades. L'excedent és definit com a producció que prové de l'excés de treball sobre el treball esperat d'acord amb la regla de Txaiánov. És a dir, si hi ha unitats domèstiques els

8 bis. Aquestes qüestions les havia tocadés de biaix en altres estudis inclosos en aquest llibre *Haciendas, Plantations and Collective Farms* (1977), per exemple, a l'article *Peasants and Labourers in S. Spain, Cuba and Peru* («Journal of Peasant Studies», vol. 1, núm. 2, 1974), on podia semblar que m'abonava a una teoria subjectiva de l'explotació, i a l'article sobre el debat econòmic a Cuba en 1963-1965, publicat a *Cuba, economía y sociedad* (París, Ruedo Ibérico, 1972), on podia semblar que em queixava de la manca de coneixements econòmics de Fidel Castro.

9. A. V. TXAIÁNOV, *The Theory of Peasant Economy*, 1966 (primera edició: 1925), editat per Basil Kerblay, R. E. F. Smith i Daniel Torner, Homewood, Ill.: Richard D. Irwin per a l'American Economic Association.

9 bis. T. SAHLINS, *Stone Age Economics*, Aldine (Chicago 1972 i 1974).

treballadors de les quals treballen amb més duresa i produeixen més d'allò que és normal per a llur *ratio* de treballadors-consumidors, aleshores hi ha dret a dir que estan produint un excedent (que donen als caps polítics, o que potser usin ells mateixos per esdevenir poderosos, per exemple a través d'obsequis). Allò que és «normal» està establert estadísticament; l'abandó d'aquesta «normalitat» cal atribuir-la a l'esfera política, i la distribució serà diferent en diversos tipus d'organització política. El model heurístic de Sahlins del «mode de producció domèstic» mostra de manera molt clara com en les societats tribals l'impuls a la producció prové sovint de l'esfera política.

Això no obstant, estendre el model de Sahlins a les societats camperoles presenta força dificultats. Per a començar, els pagesos es troben en relació amb els mercats. Les transaccions mercantils podran ser més o menys perifèriques a llurs decisions de producció, però la relació amb els mercats fa poc plausible la hipòtesi de necessitats limitades, puix que hom s'adonarà que hi ha coses que són massa pobres per a ser comprades. Certament que aquesta objecció no és decisiva. L'escola «substantivista» d'antropologia econòmica s'equivoca en afirmar que la teoria econòmica es basa en una hipòtesi de necessitats il·limitades; qualsevulla que estigui més o menys al corrent dels debats sobre l'economia socialista i de la solució «dual» d'aplicacions de programació lineal, sap que aquesta hipòtesi és innecessària. Deixant, doncs, de banda aquest punt, la pertinència de la regla de Txaianov interpretada per Sahlins per a les societats camperoles és dubtosa per altres raons. Hom es pot replantejar la regla de Txaianov d'una manera menys paradoxal, afirmant que a major *ratio* de consumidors-treballadors a cada unitat domèstica, més hauran de treballar aquests treballadors.

Certament, aquesta consideració fóra útil per a estudiar, per exemple, la tasca agrícola de les dones a països com el Brasil d'avui o Cuba després del 1959. A Cuba, sembla com si en disminuir l'amenaça d'atur i en restar garantit el consum bàsic a través del sistema de racionament (ço que equivalgué a una disminució de la quantitat de treball necessari per assolir un *standard* determinat de vida), l'oferta de treball agrícola minvà (treball tant de l'home com de la dona, en aquest cas). A Brasil, la disminució dels salaris després del 1964 fou probablement un factor que forçà moltes dones a treballar a l'agricultura com a treballadores assalariades. Malgrat que certes menes de tasca agrícola són considerades com a pròpies de l'home, a hores d'ara són fetes per dones. Una situació en la qual, a menor salari real, més gran és el subministrament de treball (o, com a Cuba després del 1959, la situació contrària) presenta dificultats per a l'anàlisi econòmica de llibre de text, car no és clar què pot significar «productivitat marginal sota condicions de plena ocupació», en aquests casos. Cal concloure que, dins d'uns marges amplis, el salari rural ha de ser establert de manera institucional, però, en realitat, això no sorprendrà cap economista. Ara bé, si hom dóna a la regla de Txaianov la segona formulació, és fàcil relacionar-la amb les teories de la sobreproducció i de la desocupació oberta o «disfressada», és a dir, amb la teoria de l'economia amb oferta il·limitada de treball (no com una teoria de com utilitzar aquest treball per al desenvolupament econòmic, però sí com una teoria de per què aquest treball no s'utilitza). El mateix Txaianov tenia present la possibilitat d'explicar allò que semblaven períodes de descans de les famílies camperoles com a conseqüència de la manca d'oportunitats d'ocupació.

Els contractes col·lectius de treball al sud d'Espanya entre terratinents i treballadors de vegades estipulaven que els homes casats tindrien preferència d'ocupació sobre els solters i sobre les dones; és a dir, que a major *ratio* de consumidors/treballadors, els treballadors haurien de tenir més sovint una oportunitat de treballar i guanyar-se la vida. Quan hom organitza obres públiques al sud d'Espanya en períodes de desocupació estacional (com al nord-est del Brasil), la regla és que aquells que tinguin famílies més nombroses obtinguin ocupació preferent. El repartiment de les oportunitats de treball d'acord amb els principis implícits en la regla de Txaianov també ha estat estudiat per Jayawardena.¹⁰ És una possibilitat raonable que existeixi un mecanisme per a regular la competència entre camperols per assolir treball o terra, quan aquesta competència resultaria en una reducció general i severa de llurs *standards* de vida. Certament, que el treball no usat resti o no sense ús pot dependre de l'organització social i de les tècniques de producció conegudes. La discussió sobre l'ús del treball ocios per a la formació de capital sovint ha estat centrada a l'entorn dels requisits polítics necessaris.¹¹

La descripció d'Epstein¹² dels principis econòmics que regulen l'assignació del treball en el sistema jajmani palesa com als anys que els conreus fallen, la distribució es realitza segons el valor de la productivitat mitjana, en oposició al valor de la productivitat marginal (que en condicions de plena ocupació fóra molt baix). No hi ha diferència econòmica formal amb sistemes com l'*imponibile di mano d'opera* a Itàlia o l'*alojamiento* al sud d'Espanya. Tanmateix, la competència sempre és absent en el sistema jajmani, tant els anys dolents com els bons, a causa de principis religiosos. A Itàlia i a Espanya, aquests sistemes nasqueren per la pressió dels sindicats de treballadors, o com a solucions provisionals mentre progressava la Gran Transformació cap a un sistema de treball assalariat pur i a una economia de cicles industrials (on les oscil·lacions ja no vingueren de la incidència del clima sobre la producció agrària). L'*imponibile* o l'*alojamiento* (imposat per autoritats estatals o municipals) serien innecessaris a l'Índia (almenys, a l'Índia de Louis Dumont).

Aleshores, per a moltes societats camperoles fóra possible interpretar la regla de Txaianov com una estratègia d'adaptació a l'absència d'oportunitats d'ocupació (en relació amb una organització sociopolítica determinada). De tota manera, aquesta interpretació no seria plausible per a les societats tribals (o per a camperols assentats de faisó molt dispersa), que practiquin el conreu itinerant, i que treballin molt poques hores diàries. Existiria un acord bastant general amb la posició de Sahlins que amb conreu itinerant la gent treballa poc: són pobres, segons els *standards* de l'Atlàntic Nord, però sembla que això no els preocupa, i no empen llur ampli temps lliure per a treballar més. Aquesta és la «paradoxa» que forneix a Sahlins el seu punt de partida: «La primera societat opulenta». Boserup dona una explicació econòmica d'aquesta «paradoxa» que ens

10. C. JAYAWARDENA, *Conflict and Solidarity in a Guianese Plantation*, L. S. A. Monographs in Social Anthropology (Londres 1963).

11. T. BALOGH, *Agriculture and Economic Development*, «Oxford Economics Papers» (febrer 1961).

12. T. S. EPSTEIN, *Productive Efficiency and Customary Rewards in Rural South India*, en R. FIRTH (ed.), *Themes in Economic Anthropology* (Londres, Tavistock, 1967).

permet arribar una mica més lluny que Sahlins, i que és perfectament compatible amb el supòsit de necessitats limitades. La productivitat per hora de treball és molt possible que minvi amb la intensitat del conreu (suposant que hom no introdueixi llavors millorades, fertilitzants, etc.), i per tant, «aquell ociós despreocupat dels temps passats, que simplement necessitava esgratinyar la terra per assolir prou aliment»,¹³ esdevindrà un camperol treballador només quan l'augment de la densitat de població l'esperoni. Si la densitat demogràfica continua augmentant (aquesta era la situació a molts indrets de l'Europa oriental entre les dues guerres mundials), els pagesos (i els treballadors agrícoles) esdevindran novament ociosos a temps parcial, encara que no precisament molt «despreocupats» davant aquesta situació. Per tal d'alimentar llurs famílies, potser competiran entre ells per assolir treball o terra, o tal vegada s'espavilaran per a restringir la competència: la racionalitat de tots dos tipus de capteniment es troba ben explicada per la teoria econòmica convencional.

El valor del treball de la família camperola. Economies d'escala i externalitats

Un dels temes que apareix repetidament en els meus estudis és el de les relacions entre l'organització econòmica i la sociopolítica. La primera és descrita fent ús de la terminologia de la teoria econòmica convencional. De vegades, puc haver emprat termes econòmics sense la precisió que calia. Per exemple, de tant en tant m'he referit a l'eficiència econòmica superior de l'agricultura a petita escala (una veritat assenyalada sovint en aquests estudis), com si fos resultat de l'existència de deseconomies d'escala, mentre que de fet aquesta superioritat no sorgeix de la influència de l'escala com a tal (és a dir, quan un increment proporcional en les quantitats de tots els *inputs* incrementaria la producció en proporció inferior), sinó del preu d'oferta més barat del treball autoempleat que del treball assalariat.

Aquesta noció d'un preu d'oferta més barat m'arribà de dues fonts. De primer, de la idea de Kautsky que la socialització seria més difícil en l'agricultura que en la indústria a causa del poder de supervivència de l'agricultura camperola basat en l'autoexplotació del treball. Després, de la teoria d'A. Lewis que existeixen dos sectors al mercat de treball (l'un funciona segons la lògica de recursos de treball fixos, l'altre, segons el principi del mercat). Aquesta teoria féu néixer una gran quantitat de literatura sobre «l'economia amb oferta il·limitada de treball».

Dues idees persistents en escrits recents sobre la pagesia són que l'economia camperola està basada en l'ús de treball familiar i que l'agricultura camperola té una racionalitat especial, no de mercat. De vegades —per exemple, en Shanin¹⁴— aquests dos aspectes apareixen en una llista de «trets», de característiques que, en llur conjunt, ens porten a una descripció o definició d'allò que són els camperols (en contraposició als agricultors capitalistes o als treba-

13. E. BOSERUP, *The Conditions of Agricultural Growth*, Allen Unwin (Londres 1965), p. 61.

14. T. SHANIN (ed.), *Peasant and Peasant Societies*, Penguin Books (Londres 1971), p. 73.

lladors agrícoles assalariats). Però aquests no són trets analíticament independents, car, tal com restà suggerit en la secció anterior, la manca d'avinenteses d'ocupació exteriors a la parcel·la camperola fa que la dedicació del treball familiar a l'empresa del camp esdevingui econòmicament racional, àdhuc quan el rendiment d'aquest treball sigui inferior al salari del mercat laboral.

L'oferta de treball no solament depèn del preu de la feina (ja sia d'una manera normal o «perversa»), sinó també del mètode de remuneració. Els diferents sistemes de tinença de la terra i d'utilització del treball poden ser analitzats segons llur impacte en l'oferta de treball. Per exemple, en el meu estudi sobre el sud d'Espanya¹⁵ vaig mostrar com la parceria (o l'arrendament en petit) són instruments per obligar els treballadors —esdevinguts camperols— a treballar millor i de manera més dura, a canvi d'un petit augment en la remuneració total sobre el salari; amb la qual cosa hom incrementa els beneficis-rendes dels terratinents. Això també té relació amb el debat sobre l'explotació esmentat abans. Deixant de banda la qüestió de si els assalariats estaven explotats o no inicialment, crec que és vàlid dir que, en aquestes circumstàncies, el parcer estarà més explotat que l'assalariat, i això en un sentit perfectament objectiu, tant si hom ho sent com si no.

La situació seria semblant a la del treballador a jornal en la indústria (puix que no hi ha res específicament «camperol» en tot això) que esdevingués un treballador a preu fet, havent estat establert el preu per peça de tal manera que, després d'un esforç més gran, només guanyés igual o una mica més que abans, incrementant, doncs, els beneficis. Hom pot imaginar fàcilment un sistema industrial de treball a domicili que produeixi resultats similars. Cal notar també que en aquest augment de la taxa d'explotació no intervé cap element monopolístic —l'origen es troba en el mercat de treball— i que l'oferta de treball pot pujar o baixar de manera considerable, amb una quantitat donada de gent en edat de treballar. ¿Per què els treballadors industrials mai no esdevenen una mena de parcers individuals? La raó és que en la indústria hi ha indivisibilitats, o més aviat, que és més fàcil externalitzar les economies d'escala en l'agricultura que en la indústria.

Per exemple, una gran fàbrica de sucre obtindrà una extracció molt més gran que un petit molí espremedor. La fàbrica (el «central», a Cuba) obté 10 i 15 kg de sucre per cada 100 kg de canya, i el molí només uns 5 kg. Aquesta és la causa de la concentració de la indústria sucraera. Per la banda agrícola actuarien dos factors. De primer, la coordinació entre el conreu de la canya de sucre i el procés de moldre-la (això passa si les fàbriques controlen els conreadors de canya, o viceversa). Cal aquesta coordinació perquè la canya perd contingut en sucrosa i, per tant, en valor, quan triga més d'unes hores a arribar a la fàbrica. Una organització agrícola a major escala facilitaria la coordinació; però segurament els costos del conreu de canya augmentarien a causa de les dificultats en la supervisió de la tasca, i de la reducció de l'incentiu per a treballar.

Els estudis sobre el Perú tracten de les grans hisendes ramaderes de la serra. Un problema que aquelles tenien era el de com controlar la ronya als pobles

15. J. MARTÍNEZ ALIER, article a «Anales de Economía» (Madrid 1965); *La estabilidad del latifundismo*, Ruedo Ibérico (París 1968); *Labourers and Landowners in Southern Spain*, Allen Unwin (Londres 1971).

indis veïns d'on provenien els mateixos ramats dels pastors. El control de la ronya als llogarets de la rodalia fóra com una economia externa per a les hisendes. De fet, les grans companyies ramaderes intentaren sovint que aquells assumissin el cost del control de la malaltia, induint-los o forçant-los que construïssin banys als pobles per a llur bestiar. Tanmateix, en altres ocasions les companyies bastiren banys de franc per als llogarets.

Del punt de mira del pastor indi (o del del conreador de canya de sucre a Cuba) hauria estat impracticable construir a la serra peruana el minúscul bany (o el minúscul molí espremedor) que les seves necessitats requerien. El control de les plagues (o l'acció de moldre la canya de sucre) són operacions en les quals hom assoléix grans economies en créixer la dimensió —però aquestes economies poden esdevenir externes a l'agricultura a petita escala.

En el cas del bestiar de llana, hi ha economies d'escala en activitats tan diverses que la gran empresa ramadera és més eficient econòmicament. Això no passa quasi mai en l'agricultura, mentre els costos del treball siguin una gran part dels costos totals. Tanmateix, de vegades els tractors poden comportar un estalvi en els costos, qualsevulla que sigui el nivell dels salaris, ja que llaurar amb tractors en sòls argilosos i profunds significa un gran estalvi, no solament d'hores de treball sinó també en bous o mules. També les collectores i herbicides estan esdevenint competitives a nivells salarials molt baixos. En teoria, hom encara pot creure en la viabilitat de l'agricultura a petita escala a través de la cooperació en algunes operacions agrícoles; això no obstant, quan hi ha indivisibilitats en la majoria de les operacions, l'agricultura camperola està condemnada a desaparèixer a desgrat de la seva oferta de treball barat.

Hom allega de vegades que les finques molt grans tenen l'avantatge econòmic de poder obtenir treball barat a través de llur posició monopsonica en el mercat de treball. Les formes de poblament rural i la densitat de l'ocupació a les àrees rurals fan evidentment menors les possibilitats alternatives d'ocupació a una distància que permeti de viatjar diàriament, que entre els treballadors urbans. Però em sembla que la càrrega de provar l'existència de monopsoni (o oligopsoni) en el *mercat* del treball agrícola (és a dir, deixant per un moment de banda l'existència de la servitud, o de l'esclavitud, o de la «servitud» per endeutament) correspon als qui n'asseguren l'existència. Ens seran útils alguns càlculs elementals. Suposant que els treballadors rurals puguin viatjar sense dificultats fins a, posem, cinc quilòmetres, aleshores perquè un treballador estigués limitat a una sola finca com a font d'ocupació diària, hauria de residir al centre d'una propietat de gairebé vuit mil hectàrees. A més, podria anar a trescar a finques distants i quedar-s'hi no solament un dia, sinó una setmana o quinze dies, o uns mesos (com feien els camperols de la serra peruana, quan baixaven a la costa per a treballar a les plantacions de sucre o cotó).

Finalment, un altre possible avantatge de l'agricultura a gran escala prové de la seva major facilitat d'accés al crèdit, a la qual cosa caldria afegir l'accés a informacions tècniques que l'acompanyen sovint. Tanmateix, aquesta consideració és innecessària en comparar entre autoocupació i treball llogat, ja que el primer no implica obligatòriament una escala petita. A més, la idea que la banda *agrícola* d'una plantació és una empresa fortament capitalitzada és simplement errònia. Si en algun cas és així la qüestió de com usar el treball (com a treball asalariat, com a treball de parcers, etc.) acostuma a desaparèixer, a causa precisa-

ment de l'estalvi laboral que les tècniques modernes impliquen. Els meus estudis analitzen les diverses maneres d'emprar el treball, més que la transició a una agricultura capital-intensiva. També és cert que força tècniques modernes (llavors millorades, fertilitzants) no comporten un ús menor de treball sinó al contrari. Si de cas, la qüestió fóra si l'oferta de treball més barata de l'agricultura a petita escala es troba compensada o no per fonts de crèdit més cares.

L'articulació entre sectors capitalistes i no capitalistes

La coexistència de tipus diferents de relacions de producció en una formació social ha estat estudiada darrerament per diversos antropòlegs marxistes francesos. Per exemple, alleguen que l'existència d'un sector rural de subsistència en l'economia sud-africana té la funció d'abaratir el cost de la producció de la força de treball assalariat emprat a les mines o les plantacions. El sector de subsistència assumeix «funcions que el capitalisme prefereix no assumir (...), les funcions d'assistència social». ¹⁶ En aquest cas particular (amb implicacions clares per a la serra peruana) m'agradaria saber si les alternatives no serien realment més barates per als capitalistes (per exemple, la confiscació de la terra en el sector de subsistència i el treball forçat o assalariat) i si, per tant, les frases dels portaveus capitalistes que afirmen aquesta funció econòmica positiva del sector de subsistència no són sinó una racionalització de llurs propis temors en trobar-se encarats amb la tasca hercúlia i perillosa de privar tota la població indígena de l'accés a les terres. ¹⁷ Excepte si hom exposa amb detall els costos i beneficis de situacions alternatives, és difícil saber fins a quin punt les queixes (o lloances) dels capitalistes sobre les existents han de ser preses com a descripcions exactes de la realitat o com a declaracions ideològiques. Tant en aquest llibre com en el meu treball anterior sobre el sud d'Espanya m'he plantejat aquestes preguntes, tractant d'entendre la motivació econòmica i política tant dels terratinents com dels camperols.

L'existència de plantacions que funcionen amb assalariats ha estat explicada sovint per la pretesa superioritat econòmica de la gran empresa capitalista, que foragita la pagesia. L'existència d'hisendes que rutllen amb treball «servil» ha estat raonada ja sia per l'absència de motivació econòmica dels terratinents (a causa de la manca de mercats), ja sia pels grans beneficis-rendes que hom extreu d'aquesta manera (comparats als d'un sistema de treball assalariat o de parceries o petits arrendaments). Ja he fet notar l'anomalia que es faci ús de treball assalariat, ja que la tasca esdevé més barata sota un sistema de parceria o d'arrendament: una economia de plantació amb treball assalariat és una cosa

16. C. MEILLASSOUX, *From reproduction to production*, «Economy and Society» (febrer 1972), p. 102.

17. Aquest tipus d'explicació no presta atenció a la diferència entre les funcions i les causes d'una institució social. L'argument és similar al que diu que la família monogàmica nuclear serveix a l'economia capitalista perquè el treball no pagat de la muller i la mare permet els capitalistes pagar menys a llurs obrers. Tanmateix, atès el volum mitjà de la família de la classe obrera de les societats industrialitzades, sembla que un tipus de família extens encara abatria més el «cost de reproducció» de la força de treball, alliberant les mares joves per al mercat de treball.

que cal que sigui explicada, és una anomalia. Una hisenda andina també és una cosa problemàtica, ja que els anomenats «serfs» eren menys explotats que no ho haurien estat com a treballadors a sou; és a dir, treien més de les hisendes treballant menys. Tant a Cuba com al Perú, els plantejaments previs de la qüestió agrària feren, com veurem, útils funcions ideològiques; era convenient creure que les plantacions convertirien els camperols cubans en proletaris, i que els serfs indis eren terriblement explotats a les hisendes peruanes i que farien bé d'integrar-se a l'economia salarial i aprendre a parlar el castellà.

Hom solia creure que l'avanç del capitalisme implicava la proletarització inexorable de la pagesia, i així, per exemple, tant el sistema de colons de les hisendes andines com les parceries en altres indrets eren vilipendiades (tant pels reformadors liberals com pels socialistes) com a supervivències feudals o semi-feudals. Potser ens estem encaminant cap a un moment en què l'acord sobre les funcions positives de la pagesia i, en general, dels sectors no assalariats de l'economia, sigui quasi comú. Això no obstant, la realitat no és tan senzilla. Trobo que és difícil estar d'acord amb l'explicació de Meillassoux, que l'agricultura camperola amb la seva «organització obsoleta és mantinguda tot el temps possible pel capitalisme com un mitjà de reproducció barata de la força de treball».¹⁸ Meillassoux ha desenvolupat aquesta idea a fons en treballs posteriors.¹⁹

Considerem, per exemple, el sistema jajmani, l'*imponibile* italià i l'*alojamiento* andalús, que, com he suggerit abans, són institucions econòmiques formalment similars, ja que tots tres substitueixen la lògica del mercat de treball per la lògica de recursos de treball fixos (és a dir, la lògica de l'agricultura camperola, o de l'autoocupació). Nogensmenys, els terratinents italians i espanyols es queixaven amargament d'aquests sistemes, mentre que hom no esperaria que els terratinents de l'Índia es queixessin.

Per una altra banda, la major eficiència de l'agricultura camperola basada en un valor menor del treball autoempleat que del treball llogat, fa difícil parlar de la seva vessant «obsoleta». Els camperols produeixen mercaderies més barates (i no solament nens), i aquesta és la causa que trobem sovint grans agricultors capitalistes que contracten parcers o petits arrendataris, essent la tinença de la terra una mena d'incentiu salarial.

Finalment, hi ha casos (com a la serra peruana) on la supervivència de la pagesia és més un afer de resistència política reeixida que de conveniència econòmica (del punt de mira dels terratinents), perquè els camperols indis s'espavilaren a mantenir-se en llurs trossos de terra fent ús de les fronteres ètniques com una arma en la lluita de classes.

Per tant, el procediment per explicar l'existència de l'agricultura camperola en una economia capitalista fóra, de primer, veure fins a quin punt pot ser explicada per principis econòmics (la noció de Kautsky de l'autoexplotació, o la noció dels economistes d'una diferència entre els costos privats i d'oportunitat del treball, són pertinents); després, prestar atenció als nivells polítics o religiosos.

18. C. MEILLASSOUX, *The Social Organisation of the Peasantry: The Economic Basis of Kinship*, «Journal and Peasant Studies», I (1-x-1973), p. 89.

19. *Id.*, *Femmes, grenier et capitaux*, Maspero (París 1975).

*Jornalers, camperols i agricultors capitalistes.
Posició de classe i actituds polítiques*

Els estudis sobre Cuba tracten d'agricultors capitalistes (els «colons» de la canya, que eren una mena de *farmers*) i d'obriers agrícoles, mentre que els treballs sobre el Perú s'ocupen de terratinents i de veritables camperols.

Els agricultors de canya de sucre cubans es trobaven dividits en diversos estrats, segons la quantitat de canya que conreaven i segons la quantitat de canya que hom els permetia recollir i vendre als centrals sota el sistema de quotes introduït en la dècada del 1930. En els meus estudis he dedicat una major atenció als grans agricultors de canya que als petits, en part a causa de les fonts documentals que vaig utilitzar (les actes de les reunions de l'associació d'agricultors de canya de sucre) i en part perquè els trobo més interessants.

Caracteritzo llurs idees polítiques com un «nacionalisme burgès». Evidentment, no eren part d'una «burgèsia nacional», si amb això volem dir una classe social capaç d'industrialitzar amb independència llur país. Però eren alhora burgesos (és a dir, estaven contra la classe obrera) i nacionalistes (és a dir, antinord-americans). Tots dos tipus d'actitud reflecteixen llur situació social, entre els obrers agrícoles i els centrals (que encara estaven en part controlats pels nord-americans). Llurs queixes principals s'adreçaven contra el sistema de crèdit i de comercialització (i, en concret, sobre el pagament de la canya venuda als centrals) i llurs conflictes amb els obrers agrícoles els diferenciaven del camperol típic, o del tipus ideal de pagès, la preocupació més gran del qual és l'accés a la terra per a cobrir les necessitats de subsistència i la principal font de treball del qual no és la tasca llogada sinó la feta per ell mateix i la seva família.

Em sembla que el que haig de dir sobre els agricultors de canya cubans serà acceptat de manera general. Llur conducta política correspon estretament a llur posició de classe. Però quan analitzo els camperols peruans i els obrers agrícoles cubans puc ser fàcilment mal entès. Pot semblar que afirmo que els camperols i els obrers agrícoles s'assemblen molt: tant els primers com els segons volien terres, tant el uns com els altres formaren o intentaren formar sindicats. En realitat, el que sostinc és que abans de generalitzar al voltant de la sociologia política de la pagesia, cal saber més sobre la posició de classe específica dels diversos tipus de camperols: és a dir, llurs relacions econòmiques amb els propietaris (si n'hi ha), les diverses maneres amb què hom extreu (o no extreu) un excedent; la manera com aquestes relacions econòmiques són percebudes pels actors. A més, una posició determinada de classe no determina una conducta política concreta. Les conjuntures tenen tanta importància com l'estructura socio-econòmica. La gent pot tenir ensems idees conformistes, reformistes i revolucionàries. Fent referència una vegada més al meu treball sobre el sud d'Espanya, vaig mostrar-hi com i per què els obrers agrícoles creien que hi havia d'haver un repartiment dels *cortijos* i alhora que el treball que s'hi feia s'havia de realitzar segons els *standards* moralment obligatoris del «complir» en la feina, tant en l'esforç com en la qualitat del treball. La «consciència dual» és un concepte incòmode, perquè implica que passi el que passi (una revolució, o una contra-revolució) encaixa en el model. Tanmateix, crec que la consciència dual existeix entre els que consideren il·legítima la situació existent i, no obstant això, la toleren.

No m'acaba de convèncer, doncs, la distinció entre el proletariat industrial i la pagesia que assenyala Hobsbawm²⁰ quan diu que una gran part de la conducta política del proletariat industrial s'explica per la seva posició de classe, la qual cosa no és el cas de la pagesia; el proletariat industrial és una classe social, però a la pagesia li mancava aquesta qualitat de classe. ¿Com explicar aleshores que una tercera part del proletariat britànic voti pel partit conservador, i que la meitat (ço que no és menys notable, a criteri d'alguns) voti pel partit laborista? Hobsbawm considera la pagesia, vista, per dir-ho així, en el seu estat natural, com una classe social incapaç de portar a terme una revolució socialista a nivell estatal. Jo més aviat crec que els obstacles que la pagesia troba per actuar políticament són de mena similar als que troba el proletariat industrial: la manca de coordinació (agreuçada per factors més ecològics que socio-lògics), el costat conformista de la seva consciència dual, la manca de força numèrica suficient i la necessitat de comptar amb aliats, i la repressió contínua i intensa de la política i l'exèrcit.

L'actitud pel que fa a la possessió individual de la terra és clarament pertinent quant a les perspectives d'una revolució socialista. Hom podria sentir la temptació d'atribuir un significat diferent al desig de terra manifestat pels obrers agrícoles cubans i pels camperols peruans. A la serra del Perú es podria interpretar com l'expressió d'una estima conservadora a la integritat de les comunitats pageses indígenes, la terra de les quals hauria estat robada per les hisendes. A Cuba, la terra o la possibilitat d'ocupació eren esguardades com a equivalents en una lluita proletària centrada en la qüestió de l'atur estacional; l'accés a la terra valia tant com un treball segur i ben pagat, ja que els obrers agrícoles (en l'estat de desenvolupament de les tècniques de producció) podrien haver esdevingut camperols o petits hortolans sense gaire angúnies.

La revolució del 1936 al sud d'Espanya tingué com a motor, alhora, la lluita proletària contra l'atur i l'igualitarisme anarquista «primitiu», «antiquat». Em sembla que el component proletari i el camperol són perfectament compatibles, llevat potser en el marc d'una teoria de la història que vegi el proletariat industrial dirigit pel partit comunista com el principal agent de la revolució, tant a les societats industrials com a les agràries. Un anarco-sindicalisme igualitarista «antiquat» fou també el credo dels obrers industrials de Catalunya, els quals fins ara han estat els únics que al segle xx han fet una revolució a l'Europa occidental —certament, no una revolució leninista ortodoxa.

És probable que calgui adoptar la posició següent: tant el proletariat industrial (o parts d'ell) com la pagesia (si no es troba composta de petits propietaris satisfets) són classes potencialment revolucionàries. El fet d'ésser guiat per un partit és útil als camperols no tant per a despertar llur consciència de classe com per a protegir-lo de la repressió immediata i per a connectar-lo d'alguna manera amb les fonts del poder real (en aquest sentit, la teoria maoista que el poder neix del canó d'un fusell era potser més pràctica que la doctrina anarquista de la maldat de tot poder). Els pagesos habitualment es troben mancats de poder polític no perquè siguin pagesos, sinó perquè són pobres.

Encara hi ha una altra qüestió que cal esmentar en el context d'una compa-

20. E. J. HOBSBAWM, *Peasants and Politics*, «Journal and Peasant Studies», vol. 1, núm. 1 (1973), p. 5.

rança entre la política proletària i la camperola. El concepte marxista de «classe» va plegat amb el de «lluita de classes», el qual al seu torn implica l'existència d'un conflicte sobre l'extracció d'excedent a través d'unes relacions de producció específiques. Mentre que «proletariat industrial» fa referència a certa gent que es troba en una posició de classe similar (encara que caldria distingir entre els obrers de fàbriques grans i d'empreses familiars, etc.), el concepte «camperol» té una utilitat analítica molt inferior. Dir que al «camperol» li manca la qualitat de «classe» és quelcom tan general i poc precís, car no s'especifica si aquests «camperols» són petits propietaris, o precaristes, o parcers, o serfs, que resulta anàleg a dir que els treballadors *urbans* tenen molta consciència de classe. La pregunta immediata fóra: quins treballadors urbans? Els oficinistes? Els menestrals independents? Els obrers industrials de les grans fàbriques? Els obrers que treballen a domicili? Els servents domèstics? Les mestresses de casa seva?

Caracteritzar adequadament les relacions productives del camp també té conseqüències importants per a l'anàlisi de les tendències al canvi (incloent les reformes agràries), que és el tema de la darrera secció. Abans, vull considerar breument un altre tipus de «camperols», el precarista o *posseiro* (com se l'anomena al Brasil) que es troba a la frontera agrícola (el *squatter*, en anglès).

Precaristes i «posseiros»

Un tipus de conflicte rural molt difós a l'Amèrica Llatina i que és important del punt de mira polític és el que existeix entre els precaristes (camperols que conreen terres de frontera sense tenir títols de possessió clars) i els propietaris, o els que voldrien apropiarse d'aquestes terres. El precarista no encaixa en la definició de «camperol» de Shanin, per a qui l'enemic principal del pagès no és tant el terratinent com el «foraster» que pertany a l'estructura política estatal. El precarista, com el jornalera assalariat, són categories «analíticament marginals» per a l'estudi del «camperol», segons la tipologia de Shanin.²¹

En altres estudis m'he referit breument els precaristes cubans anteriors a la revolució del 1959. Hi havia dos tipus de precaristes, això és, de pagesos que ocupaven terres de manera precària. En certs casos, a les zones conreades de feia molt de temps, existien precaristes a causa de la resistència dels propietaris a contractar parcers o arrendataris, per l'efecte contraproduent de la protecció dispensada per la legislació de tinença de terra als parcers i arrendataris. El segon tipus de precaristes, que és el que interessa aquí, existia sobretot a les serres de la província d'Oriente, i llur situació era semblant a la dels *posseiros* i altres camperols de la conca de l'Amazones. S'installaven en una terra pública, o en una que consideraven pública, la netejaven i hi conreaven tant productes de subsistència com comercials. Habitualment havien de participar en batalles, legals o a trets, contra els anomenats *geófags*, que al cap d'un temps apareixien en escena disposats a beneficiar-se del treball dels precaristes. Aquests són també els ingredients essencials del conflicte entre *posseiros* i *grileiros* a moltes de

21. T. SHANIN, *The Nature and Logic of the Peasant Economy*, «Journal of Peasant Studies», 1: 1 i 2 (octubre i gener 1973).

les regions de frontera del Brasil.²² Aquests ingredients són: una situació fluida pel que fa al títol de possessió de la terra (normalment es tracta de terra pública que està en procés de privatització), i una divergència en l'estratègia de l'ús del sòl. L'ecologia d'aquestes regions permetria o el poblament dispers pels camperols de frontera, que conrearien productes de subsistència sota un sistema de rotació molt llarga, amb alta productivitat per dia de treball gràcies a l'ús del foc; o la ramaderia (o conreus arboris permanents), un cop aquesta terra ha estat netejada. L'ecologia hi impedeix el conreu continu, amb rompudes curtes. D'aquí que per als terratinents resulti factible dir que una terra que es troba sense conrear, amb herba i inicis de bosc secundari, i que del punt de mira de llurs posseïdors anteriors està recuperant la fertilitat després d'un parell d'anys de treballar-la, és terra que està abandonada. Allí on el sòl i el clima permeten el conreu continu, el desallotjament d'aquests camperols de frontera requereix més força coactiva.

Un economista brasiler²³ s'ha referit a aquest procés d'apropiació com una acumulació primària de capital. Amb paraules menys bel·licosos hom podria descriure'l, en els termes de Nurkse, com a formació de capital mitjançant l'ús de treball subempleat. És suggeridor notar que aquests pagesos de frontera sovint són anomenats *mejoreros* a la vessant oriental dels Andes peruans.

Els *mejoreros* que s'assenten en una terra que ja és propietat privada treballen sota contractes que especifiquen llurs obligacions i llur remuneració. En un dels casos que he estudiat (a la hisenda San Carlos, Chanchamayo, Junín), les estipulacions principals del contracte (de l'any 1959) eren les següents. Els *mejoreros* rebien una parcel·la de terra per sis anys i l'havien de netejar i plantar-hi *paltas* (*aguacates*). Cada any hi havien de realitzar diverses tasques, curosament detallades: tres cops els hi calia netejar el sòl a una distància de dos metres a l'entorn dels arbres; eliminar el *coquis* (una plaga); fertilitzar i escampar insecticides (proporcionats per l'amo) dos cops l'any. La manera de plantar arbres també estava especificada: la profunditat del clot, la distància entre els arbres, etc. Una vegada complerta l'obligació de fer la plantació, hom permetia que els *mejoreros* conreessin productes de subsistència (només de certes menes), i també que construïssin cabanes. Si un *mejorero* no complia les seves obligacions, seria acomiadat sense indemnització i, a més, deixaria els conreus propis en l'estat en què es trobessin. Amb l'autorització del propietari, un camperol d'aquests podia transferir la seva parcel·la a una altra persona. Després dels sis anys de contracte (quan els arbres haguessin crescut), els *mejoreros* havien d'abandonar la finca i rebien, com a «donació voluntària», mil *soles* cadascun, si tot restava en perfectes condicions. El 1964 fou promulgada la primera llei de reforma agrària al Perú. La llei prometia als anomenats «feudataris» (és a dir, a tots els pagesos que conreaven terra d'un altre, com a colons de qualsevol mena) que se'ls adjudicaria la propietat de la terra, després d'un procediment complicat. Alguns d'aquests *mejoreros* foren expulsats el 1965, d'acord amb el que hom establí en el contracte del 1959, però en contra de la llei de reforma agrària.

22. Vegeu, per exemple, O. G. VELHO, *Frentes de Expansão e Estrutura Agrària*, Zahar (Rio de Janeiro 1972).

23. F. OLIVEIRA, *La economía brasileña: crítica a la razón dualista*, «El Trimestre Económico» (Mèxic 1973).

El 1969 es trobaven organitzats dins d'un Frente de Defensa y Desarrollo de los Colonos y Nativos del Perené y Chanchamayo, i sol·licitaren de les autoritats que la finca fos repartida. Escriviren al president de la República, expressant-li llur suport a la seva actuació a favor dels camperols de la pàtria «*como nunca se vio en la historia*», i li explicaren que ells, els «feudataris», havien patit el càstig de la presó i del foc en llurs humils llars, i que havien estat incapaços d'assolir justícia perquè el propietari havia subornat les autoritats i tenia un parent advocat que era funcionari de l'oficina local de reforma agrària. Protestaren també que el propietari hagués fet recollir les *paltas* pel seu compte; això es trobava estipulat en les clàusules del contracte, però ara se sentien amb forces per a reclamar.²⁴

Aquest cas és instructiu, perquè, del punt de mira legal, aquests *mejoreros* no eren precaristes, en el sentit que ni restaven ni pretenien restar en terra pública. Això no obstant, tant si la terra és apropiada per endavant pels terratinents, com si ho és més tard, el conflicte latent sempre és el mateix per a aquesta pagesia de la frontera tropical. En aquest cas particular, l'ocasió immediata per al conflicte fou la llei de reforma agrària. Molts autors pensen que les lluites del camp tenen més a veure amb la «fam de terra» que amb la manca d'ocupació, i han insistit especialment en aquest tipus de conflicte, característic de la immensa zona fronterera de la conca amazònica.

La naturalesa explosiva d'aquestes situacions ha estat percebuda per molts observadors, i d'aquí que hom hagi dedicat força atenció al suport dels precaristes locals a la guerrilla de Sierra Maestra, suport que de vegades es pretén que fou crucial per al seu èxit.²⁵ Generalment, aquesta creença acompanya la que veu el problema agrari fonamental de Cuba en els desallotjaments i que exagera els aspectes militars de la revolució cubana. Encara que és cert que les serres de la província d'Oriente eren les darreres zones de colonització espontània a Cuba, i a desgrat que el *status* legal de força de la terra d'aquesta província era més aviat dubtós,²⁶ crec que el camí de la revolució cubana depengué més dels fets discutits en els meus estudis (això és, el suport inicial de la classe mitja, i, després, la radicalització produïda per la pressió de la classe obrera), que del suport que els precaristes de la província d'Oriente donaren a les gestes militars de Fidel Castro. En realitat, Fidel, a Sierra Maestra, era un polític amb una guàrdia militar que esperà la desintegració política del règim i de l'exèrcit de Batista. Fins al 1959, Fidel Castro no fou tant el «catalitzador» d'una rebel·lió camperola com el «catalitzador» del descontentament de la classe mitjana nacionalista que féu caure Batista.

La reforma agrària i l'agricultura collectivitzada

En aquesta darrera secció consideraré algunes qüestions pràctiques, com ara les decisions administratives pel que fa a allò que a Cuba hom anomenà

24. La font és l'expedient d'afectació d'aquesta hisenda.

25. E. WOLF, *Peasants Wars of the Twentieth Century*, Harper and Row (Nova York 1969).

26. J. i V. MARTÍNEZ ALIER, *Cuba: economía y sociedad*, Ruedo Ibérico (París 1972), p. 148.

«reserva de terra» i, al Perú, «mínim inafectable» (és a dir, la porció de finca expropiada que al propietari li és permès de conservar); els criteris utilitzats per a calcular el nombre de beneficiaris que poden cabre en una finca expropiada (per exemple, si aquest nombre es calcula segons un *standard* de treball o d'ingressos); les formes de tinença de la terra i de l'ús del treball que la reforma agrària adopta (finques familiars, cooperatives, collectivitats).

Generalment, aquestes opcions responen a la ideologia que els reformadors agraris tenen sobre l'estructura que existeix al camp i sobre la que desitgen establir-hi. De vegades, però, les consideracions pragmàtiques poden prevaler. Per exemple, les autoritats d'una reforma agrària que estiguin en principi a favor de formar finques familiars és possible que, això no obstant, decideixin crear cooperatives, almenys, com un primer pas, en adonar-se de l'esforç burocràtic que caldria per a mesurar i delimitar i adjudicar tantes finques petites. A la serra peruana hi ha una tendència a formar cooperatives a les hisendes agrícoles o, de vegades, hom les incorpora a les *sais*, que encara són més grans. Atès que les idees del règim peruà més aviat són cristiano-socials i corporativistes, caldria haver esperat una preferència per les finques familiars, i durant un temps vaig creure que aquesta tendència favorable a les cooperatives es podia explicar per la comoditat administrativa, a la qual cosa potser s'afegia la necessitat de respondre a l'argument dels propietaris que fóra «antieconòmic» trencar la part de llurs hisendes conreada directament. Ara penso que la formació de cooperatives (i de *sais*) en aquestes hisendes andines s'ha d'explicar per mitjà del que sabem sobre llur funcionament. Ara ens adonem que el problema fonamental era com incrementar la càrrega de treball dels camperols. Les cooperatives (i les *sais*, *piars*, etc.), els directors o gerents de les quals són designats des de dalt, són un mitjà més adient per a racionalitzar els costums laborals que les finques familiars.

Aquí convé fer dues generalitzacions. La primera, que la reforma agrària sempre ha d'ésser estudiada en el context dels conflictes agraris previs, i no com un tema per ell mateix. La segona, que una opció determinada de reforma agrària pot respondre a ideologies diferents sobre aquesta reforma; no obstant això, l'estudi dels detalls tècnics esdevé un bon enfocament inicial per entendre el significat social d'una reforma agrària. Vejam, per exemple, amb cert detall, dos casos peruans, l'un referent a la costa (l'hisenda Pasamayo, al Valle de Chancay) i l'altre a la serra (la hisenda Quirupuquio, prop de Tarma), essent, en tots dos casos, les fonts documentals els expedients d'afectació per la reforma agrària.

Pasamayo, una hisenda d'aproximadament cinc-centes hectàrees de terra de regadiu, es dedicava al cotó. Era propietat de la família Acuña (emparentada amb els Graña, de la veïna i famosa hisenda Huando). A la dècada del 1930 Pasamayo havia estat arrendada, en un sol bloc, a una empresa anomenada Tay Hermanos (que no era la molt coneguda empresa japonesa que arrendà la majoria de les hisendes del Valle de Chancay en aquella època). Tay sots-arrendà immediatament tota la hisenda a una porció de *yanaconas*, alguns dels quals ja hi eren als anys vint i possiblement des d'abans. L'expedient d'afectació de Pasamayo conté molts contractes de *yanaconazgo* perquè, sota allò que disposava la llei de reforma agrària del 1964, els *yanaconas* havien de provar llur qualitat de colons, de «feudataris», com graciosament deia la llei. Encara que el

yanaconazgo és una institució que té un nom antic, prehistòric (els *yanaconas* eren una mena d'esclaus en temps de l'imperi inca), en realitat, a la costa peruana i al segle present, no era sinó una forma de tinença de terra i d'utilització del treball ben adaptada al conreu del cotó, i que no estava regulada pel costum, sinó per la negociació. Així, anteriorment a la legislació sobre tinença de la terra del 1947, hom féu propostes per a un contracte col·lectiu de *yanaconazgo* des d'un sindicat de *yanaconas* de la hisenda Pasamayo. Aquestes propostes consistien que els *yanaconas* haurien de pagar deu quintars de cotó, i no setze com fins aleshores, per cada fanecada de terra, puix que el sòl era molt pedregós; així mateix, que l'interès pagat sobre l'«habilitació» (els diners avançats pel propietari, o gran arrendatari), seria fixat en un u per cent mensual, però pagat en metàl·lic i no en cotó (a causa, probablement, de les discussions sobre el preu d'aquest); una altra clàusula demanava que el cotó fos pagat al preu vigent al mercat; a més, el vint per cent de la parcel·la assignada a cada *yanacona* s'usaria per a *panllevar* (conreus per a alimentació, no d'exportació), amb la qual cosa hom compliria la legislació vigent aleshores, i la renda d'aquesta part fóra inferior al vuitanta per cent restant; en tot cas, els *yanaconas* tindrien dret a percebre l'equivalent al salari mínim diari si finalment resultava que com a arrendataris guanyaven menys; i, per acabar, demanaven a l'empresa que construís una escola. Des del 1947 hi hagué una regulació legal del *yanaconazgo*, i els contractes de totes les hisendes de la costa empraven uns impresos oficials; tanmateix, hi havia algunes diferències entre les hisendes, car hom afegia o eliminava clàusules, segons el cas. La legislació del 1947 (promulgada durant la presidència de Bustamante) fou el resultat final d'un gran debat sobre reforma agrària, el resultat del qual fou, com succeeix habitualment, la creació d'una llei que protegia els parciers i arrendataris; al seu torn, això produí un resultat no menys habitual: bastants d'aquests foren desallotjats, mitjançant una indemnització, i no foren substituïts. Aquest esquema val només per a la costa peruana, no per a la serra. No obstant això, una gran part de la hisenda Pasamayo es trobava *yaconizada* a la primeria de la dècada del 1960 —aproximadament tres-centes hectàrees de les cinc-centes que tenia. El nou debat sobre reforma agrària d'aquells anys, conseqüència de la revolució cubana, de l'Alianza para el Progreso, i sobretot de les invasions d'hisendes i de la formació de sindicats a la serra, tingué com a resultat la llei del 1964, que prometia als «feudataris» la propietat de la terra que conreaven.

¿Per què hom incloïa els *yanaconas* de la costa, que eren petits arrendataris o parciers, sota aquesta denominació? Si hom volia connotar una absència de racionalitat econòmica, l'error era doble, ja que és una equivocació acusar els senyors feudals, amb serfs instal·lats permanentment a les terres i que no poden ser acomiadats, de manca de racionalitat econòmica, i, allò que fa més al cas, perquè el treball assalariat és més car que el treball d'arrendataris o de parciers, quan no hi ha una legislació sobre tinença de la terra. Però és clar que, cap a mitjan decenni 1960-70, atacar el feudalisme agrari havia esdevingut una manera de defensar el capitalisme al camp. Si per feudalisme hom vol dir restriccions de la mobilitat geogràfica i relacions consuetudinàries, en lloc de contractuals, és evident que incloure el *yanaconazgo* de la costa peruana en aquesta categoria és una bajanada: els *yanaconas* eren una mena de sots-contractistes. En altres estudis he discutit si «feudalisme» és una bona descripció de les condicions que

existien a la serra: el tipus de tinença de terra (utilització d'una parcel·la a canvi de serveis laborals a la terra de la hisenda) sembla justificar a *primera vista* l'analogia amb la servitud, mentre que a nivell polític hom ha emprat el mot *gamonalismo* per a designar la pretesa subordinació del poder central als interessos locals.

A la hisenda Pasamayo, els efectes de la reforma agrària del 1964 es resumiren en el fet que el 1969 hom ja havia donat la propietat de les parcel·les als seixanta-vuit *yanaconas* que hi havia hagut: les mides de cada parcel·la eren, de mitjana, unes quatre hectàrees i mitja. També hi havia uns trenta obrers permanents que en general treballaven a la part restant de la hisenda, els quals començaren a trametre peticions al president de la República poc després del cop d'estat militar del 1968, en les quals demanaven una reforma agrària més àmplia: en concret, la parcel·lació de la resta de la hisenda, per a donar una parcel·la a cada família. No gaire mesos més tard, hom féu les peticions basant-se en l'article 45 de la llei de reforma agrària del 1969, que establia que les hisendes serien expropiades sense indemnització i sense mínim inafectable per a llurs propietaris, en els casos en què no hagués estat complerta la legislació laboral anterior. Per a demostrar que això era precisament el que havia passat, el sindicat de bracers de la hisenda Pasamayo (fundat el 1957) redactà escrits segons els quals el propietari no havia complert els acords específics dels contractes col·lectius negociats els anys precedents. Aquests escrits foren signats pel secretari de defensa, pel d'organització i pel secretari general, tots ells obrers de la hisenda. Els contractes col·lectius eren negociats després que el sindicat presentés el plec anual de reclamacions, el qual s'ocupava de dos tipus principals de qüestions: els augmentos de salaris i les condicions de treball. Les millores en les condicions de treball incloïen, per exemple, que hom donés preferència per assolir ocupació als fills dels treballadors permanents, enfront dels treballadors eventuals de fora de la hisenda; que hi hagués ajut mèdic i medicines, també per a les famílies; que hom instal·lés comunes i aigua potable convenientment canalitzada i no provinent dels canals de regadiu; que la hisenda proporcionés els matxets, les falç i les destrals; que es construïssin més cases; que hom posés llum elèctrica a les cases dels obrers; també, que el llum elèctric del local de reunió del sindicat no fos apagat abans d'acabar les reunions; que hom també fes préstecs als obrers necessitats; que la hisenda conreés productes alimentaris, per a vendre'ls als treballadors a preus de cost; que la finca donés llet en pols als fills dels obrers; que hom construís un petit mercat a la hisenda per a vendre els productes d'ús diari; que es donessin botes a cada treballador, un cop l'any; que el transport a Huaral, la ciutat veïna, els diumenges, fos a càrrec de la finca.

Per a llur penediment posterior, els propietaris havien estat d'acord, en repetides ocasions, en diversos d'aquests punts, incloent el de les comunes i l'aigua potable. La hisenda fou afectada totalment el maig del 1970, perquè aquests acords no havien estat respectats. L'article 45 fou famós durant un temps, car Pasamayo només fou una de les diverses hisendes costaneres que restaren afectades per la reforma agrària sota allò que disposava aquest article. Al cap d'un temps hom introduí un nou procediment, segons el qual els propietaris podien apellar al ministeri de treball si les autoritats de la zona agrària corresponent invocaven aquest article. Aleshores el ministeri havia d'efectuar una investigació i donar als propietaris un termini per a complir els acords obtinguts amb els

sindicats o les disposicions generals de la legislació social. Si totes les hisendes peruanes sense comunes haguessin estat afectades de manera total i expropiades sense indemnització, la reforma agrària hauria fet progressos molt grans. La família Acuña féu notar que, al capdavant, també a la ciutat d'Huaral mancava aigua potable convenientment canalitzada.

A part els *yanaconas* i els obrers permanents, hi havia encara una altra part interessada, a Aucallama, un poble veí, que també reclamava drets sobre la terra de Pasamayo. El desembre del 1969, un grup de quaranta homes d'aquella localitat presentà un escrit en el qual exposaven que, sense detriment dels drets dels «feudataris» i treballadors de Pasamayo, ells també necessitaven terres perquè eren «camperols sense terres», és a dir, obrers eventuals. Aparentment no obtingueren terra, ni tan sols una resposta. En algunes èpoques de l'any a Pasamayo hi havia hagut una vintena de treballadors eventuals. Finalment, hom formà una cooperativa a la terra que no havia estat donada prèviament als *yanaconas*. Els cooperativistes eren trenta-tres obrers permanents més sis empleats; els eventuals foren exclosos del grup. Cal notar que en un dels plecs de reclamacions d'anys anteriors el sindicat de treballadors permanents de Pasamayo havia sol·licitat generosament que hom donés estabilitat en l'ocupació a tots els obrers eventuals.

El nombre de beneficiaris fou determinat a Pasamayo d'acord amb un *standard* d'ingressos, suposant que cadascú guanyaria uns trenta mil *soles* l'any (més de sis-cents dòlars). Segons una norma de treball, sembla que calien quaranta-quatre treballadors, de mitjana, al llarg de l'any. El projecte d'adjudicació dels funcionaris de reforma agrària, preveient una possible objecció dels que restaven fora, acaba així: «...el dèficit de treball disponible (dels cooperativistes) serà emplenat pel creixement demogràfic». Hi ha altres cooperatives, també a hisendes cotoneres de la costa, on, en contrast, hom suposava que els beneficiaris guanyarien molt menys. Així, a Santa Rosa Huarangal i San José del Monte, a Mala, Cafete, aplicant una norma d'ingressos de només tretze mil *soles* l'any, solament cabien trenta famílies, però el nombre de beneficiaris reals fou de seixanta-dos, tots ells obrers permanents. Aquest cas es pot comparar, per exemple, amb el de Casagrande, l'èxit més gran entre les cooperatives sucres, on només la prima distribuïda a final de l'any 1970 sumà vuit mil *soles*. Casagrande fou adjudicada a uns quatre mil cinc-cents cooperativistes. A cadascun li corresponien, com a part teòrica a la cooperativa, unes vint-i-quatre hectàrees de terra irrigada, amb canya, més una part de la fàbrica, que deu haver equivalgut a quelcom de semblant, o a una mica més. Encara que la cooperativa havia de pagar impostos sobre beneficis, aquests cooperativistes tindran un nivell de vida força més alt que el de les masses d'homes i de dones desocupats que els volten. El 1970 hom ja podia preveure que la situació no fóra estable. L'objectiu de l'autogestió pot entrar en conflicte amb altres objectius, com el de donar ocupació als desocupats.

Abans d'entrar a considerar un cas que exemplifica l'aplicació de la reforma agrària a les hisendes de la serra, vull esmentar uns altres tipus de conflictes presents a la costa, que no apareixen a Pasamayo. Un, el sorgit entre els *yanaconas* i la gent que treballa per a ells, els anomenats *allegados*. Sovint es tracta de parents, cosa que tendeix a agreujar la topada. Un altre, el conflicte per aconseguir terra entre diverses menes d'obers eventuals, i no pas entre treballadors

permanents i eventuals. Així, per exemple, a Cerro Alegre, Cañete, l'abril de 1970 es formà una associació d'obrers eventuals residents, contra l'actuació de l'administrador de la hisenda que portava treballadors de la ciutat veïna, en camions, diàriament, en lloc de donar feina als eventuals que residien a la finca. En aquesta mateixa hisenda el sindicat d'obrers permanents escriví a les autoritats de reforma agrària per a fer-los una oportuna pregunta: si les dones, llurs mullers, que treballaven al camp, serien incloses com a beneficiàries de la reforma agrària de manera separada; en la llei no trobaven referència a aquesta qüestió, però com que en el conreu del cotó les dones treballaven tant com els homes, i com que preveïen que hi hauria un excés d'aspirants a cooperativistes, volien defensar els drets de llurs mullers. La qual cosa no vol dir que, en principi, estiguessin a favor que les dones treballessin al camp; només era per a disposar d'un ajut per a mantenir llurs fills que es trobaven en la «necessitat imperiosa» de posar a treballar llurs esposes.

Hom pot treure la conclusió que allò que ara semblava, per estímul de la reforma agrària, un conflicte per assolir terra o drets sobre la terra com a membre d'una cooperativa, abans havia estat un conflicte per obtenir feina. La legislació sindical no havia afavorit la formació de sindicats d'àmbit regional, ni tan sols municipal, sinó d'un sindicat a cada hisenda costanera; les injustícies (del punt de mira dels més pobres) eren més greus que si tothom hagués estat prèviament sindicat.

Vejam ara un cas que mostra l'aplicació de la reforma agrària a la serra peruana, i que ens servirà com a presentació dels protagonistes de les pugnes rurals als Andes peruans i, ensems, ens permetrà obtenir algunes conclusions pel que fa a la reforma agrària en aquest país. El desembre del 1969, el diari «Expresso» anunciava (entre altres diversos conflictes) que més de cinc-cents comuners de la comunitat d'Huacapo sollicitaven l'expropiació immediata de la hisenda Quirupuquio, propietat de Celestino Vargas. Els comuners aduïen que ells només disposaven de dues mil cinc-cents hectàrees de la finca, quantitat insuficient per a treballar i viure, i demanaven una acció immediata, com s'havia fet a les hisendes de la costa (és a dir, a les plantacions sucreres). Segons el propietari, els comuners d'Huacapo havien envaït una part de les pastures de la finca, que tenia prop de nou-cents trenta hectàrees, de les quals set eren de terra irrigada, seixanta de terra agrícola no irrigada, sis-cents cinquanta de pastures i unes dues-cents de terra no utilitzable. Aquesta norma de qualitats i d'ús del sòl té interès perquè és típica de moltes altres hisendes mixtes de la serra: un trosset de terra de regadiu al fons de la valls, uns bancals de terra agrícola pobra a les vessants; més amunt, les pastures, que comprenen la major part de la superfície, bé que el valor econòmic de la terra de conreu sigui evidentment molt més gran. Aquesta norma d'utilització del sòl, i el caràcter complementari entre els diversos usos, fa difícil la distribució de les finques de la serra i conflictiva la localització de la part que hom reserva als propietaris després de l'expropiació.

Aquesta hisenda tenia disset «feudataris», segons els funcionaris de la reforma agrària dels informes dels quals prenc totes aquestes dades. Els anomenats «feudataris», el novembre del 1969, guanyaven un jornal diari de trenta soles, també tenien drets sobre la terra, tant l'agrícola com la de pastura, i posseïen ovelles pròpies, en nombre major (en conjunt) que el propietari. A canvi,

havien de treballar la terra de conreu d'aquest i tenir-ne cura de les ovelles. Llur nivell de vida deu haver estat més alt que el del minifundista mitjà de la serra, amb molt poca terra, i deuen haver estat esperant alguns beneficis addicionals de la reforma agrària, abans que aparegués l'amenaça exterior de les comunitats veïnes. Així, els «feudataris» escriviren a l'oficina de reforma agrària per a denunciar aquesta invasió. La versió del conflicte que més sembla aproximar-se als fets és un informe del gener del 1970, efectuat després d'una inspecció per part de funcionaris de reforma agrària, acompanyants pel personer d'Huacapo i el propietari de Quirupuquio. D'acord amb aquest informe, els comuners d'Huacapo utilitzaven de feia temps les cent trenta-cinc hectàrees de terra de les pastures en disputa. L'ús pacífic d'aquesta terra havia restat interromput el setembre de 1969, no pel propietari de la hisenda, sinó per alguns dels disset camperols, que portaren llurs ovelles a les pastures.

El títol d'aquest tros de terra era dubtós. La comunitat d'Huacapo havia estat reconeguda com a tal el 1947, i hom n'havia determinat els límits sobre la base d'uns títols i croquis que provenien del 1765 i del 1869. La resolució per la qual Huacapo era reconeguda feia constar de manera explícita que el reconeixement no implicava que els límits d'aquest croquis fossin acceptats. Un funcionari del ministeri de treball i afers indígenes havia traçat un plànol ben fet, però el propietari de Quirupuquio l'havia objectat. Per tant, els drets sobre aquesta part de la hisenda, anomenada Putacruz i Castilla Puquio, encara restaven sense determinar. I ara, per agreujar la situació, alguns pagesos de la finca, per pròpia voluntat o instigats pel propietari, havien portat llur bestiar a les pastures en qüestió. Per la seva banda, l'amo podia exhibir títols que provenien del 1693; tanmateix, la hisenda no estava inscrita en el registre de la propietat.

Encara hi havia una altra part en el conflicte, la comunitat de Cochas, el territori de la qual també limitava amb Quirupuquio. Els camperols que la formaven addueïen que no tenien prou terra per a conrear, a causa del creixement de la població, i afirmaren que llurs drets eren superiors als de la comunitat d'Huacapo. També sostingueren que alguns dels «feudataris» de Quirupuquio eren comuners de Cochas, això és, que una persona podia ésser alhora camperol en una hisenda i membre d'una comunitat.

Ja quan fou iniciada, el 1969 i 1970, hom podia preveure que a la reforma agrària peruana li mancava terra, atesos els *standards* que eren aplicats, en forma d'Unitats Agràries Familiars (o Unitats Ramaderes Familiars), tant per a la distribució de parcelles individuals com per a calcular el nombre de beneficiaris reals a les cooperatives, *sais*, etc.; i atès el nombre de beneficiaris potencials. Hi hagué estimacions que preveïen que només un de cada dos beneficiaris potencials obtindria terra o esdevindria cooperativista a la costa, i un de cada cinc a la serra. Tanmateix, això no impediria, ni està impedit, l'èxit de la reforma agrària, en el sentit que col·locarà els conflictes del camp a un nivell inferior, menys sensible. Els pagesos amb terra i els pagesos sense terra continuaran lluitant per les possibilitats d'ocupació, pels salaris, etc., puix que tant les finques familiars com les cooperatives hauran d'emprar mà d'obra exterior o, almenys, els desocupats els demanaran que ho facin. Aquests conflictes semblaran més qüestions de família que les antigues pugnes de classe entre els hisendats i les comunitats, o entre els hisendats i els camperols de les hisendes o sindicats d'obrers: els antics conflictes que més fàcilment podien ésser una

font d'inspiració de problemes anàlegs en el sector industrial. Per exemple, Quirupuquio i les finques pròximes, que pertanyien a la mateixa família, no foren prou grans per instal·lar tots els «feudataris» que abans hi treballaven.²⁷ Això és una mica sorprenent, car abans de la reforma agrària tots ells havien tret prou de la hisenda per a viure i, a més, havien produït un cert excedent per als amos. Si més no, és evident que les comunitats d'Huacapo i Cochabambas restaren decebudes. El conflicte estarà ara entre comuners i ex-«feudataris». Hi ha casos, com el de les *sais*, on les pugnes conserven trets semblants als d'abans de la reforma agrària, i no fóra exagerat dir que és com si els antics propietaris haguessin estat substituïts pels funcionaris de la reforma agrària.

No cal descriure aquí la reforma agrària cubana (que és el tema d'un altre estudi) per a poder fer algunes comparances. La reforma agrària de 1959 començà d'una manera semblant a la que hem vist: una operació burocràtica per a donar privilegis a un petit sector de la pagesia, i que alhora deixava als propietaris (o grans arrendataris) una part substancial de llurs finques. És interessant notar les prioritats que hom estableix en l'article 22 de la llei de reforma agrària del 1959: la primera prioritat era per als camperols desallotjats en temps passats; després, per als pagesos de la mateixa zona reformada (Cuba fou dividida en vint-i-set zones) que tinguessin menys de dues cavalleries de terra (vint-i-set hectàrees), els quals obtindrien terra fins a arribar a aquesta extensió; en tercer lloc, els obrers sense terra, que esdevindrien cooperativistes amb la condició que haguessin treballat i *viscut* a la finca; els treballadors sense terra serien relegats a favor de camperols d'altres zones amb menys de dues cavalleries, si no complien aquesta condició. En la pràctica, això hauria deixat una gran majoria de la població agrària activa fora de la reforma agrària. No obstant això, la pressió dels que en quedaven apartats, juntament amb la radicalització de la revolució a causa del conflicte amb els Estats Units, menaren finalment a la collectivització d'una gran part de l'agricultura cubana. El 1960 el treball a les cooperatives de l'illa encara podia ésser descrit en termes que foren adequats per al Perú, distingint entre dues menes de treballadors, els que eren membres de les cooperatives, que vivien i treballaven sempre al mateix lloc, i els que treballaven *per* a les cooperatives, obrers eventuais que no hi vivien i que formaven una classe de treballadors agrícoles que anaven d'una banda a l'altra.²⁸

27. L'expedient d'afectació de les hisendes Quirupuquio, Yananayri, Casa Blanca i Ayras estimà el nombre de beneficiaris així: la quantitat d'«unitats ramaderes familiars» era d'onze, puix que l'àrea de pastures naturals era de tres mil quatre-cents seixanta-set hectàrees, a cada ovella li calia una hectàrea, i cada família necessitava tres-cents ovelles (el nombre d'ovelles abans de la reforma agrària era en realitat de cinc mil cinc-cents, però hom considerava que era un nombre excessiu). La xifra d'«unitats agrícoles familiars» era de vint-i-set, car l'àrea agrícola era equivalent a dues-cents cinquanta-sis hectàrees de tipus III (les diverses classes de terra són reduïdes a una unitat comuna), i cada família necessitaria nou hectàrees i mitja. Com que el nombre total de «feudataris» en aquestes hisendes era de quaranta, quedarien dues famílies (40-38) que no podrien esdevenir beneficiàries. En casos com aquest, els funcionaris de reforma agrària ajusten llurs «unitats familiars» fins que, almenys, hi fiquen tots els residents.

28. Segons les paraules d'un funcionari de la zona de reforma agrària Camagüey-20, el 12 de gener de 1960.

En altres estudis he tractat dels problemes de la collectivització a Cuba, més que de les seves virtuts, i potser per això és oportú notar-les aquí. El problema de la desocupació desaparegué (ço que, probablement, no hauria passat amb una reforma agrària basada en finques familiars, o en cooperatives amb un ampli *standard* d'ingrés), i alhora la distribució de la producció avançà ràpidament cap a la igualtat. Els costos de la producció agrícola (bé que no, possiblement, els costos de l'excedent vendible) han estat potser més grans que no ho hagueren estat amb finques familiars o amb cooperatives (a causa de la reducció de l'esforç). A l'Europa oriental, sobretot a Hongria, en aquesta època de reformes econòmiques en el sentit d'un socialisme de mercat, els administradors de les unitats agràries collectivitzades han reinventat formes de tinença de la terra com un incentiu al treball. Això està relacionat amb la polèmica cubana sobre l'ús d'«incentius materials».

Els exemples peruà i cubà palesen que la «fam de terra» (i aquí torno, per acabar, a un tema ja esmentat que vaig estudiar també a Andalusia) ve de la desocupació o del risc de desocupació o d'ocupació mal pagada. La «fam de terra» no és una sensació específicament «camperola». Els «camperols» als quals hom dóna una bona ocupació alternativa perden llur «fam de terra» (com els ha passat a milions d'ells als països industrialitzats) i, allò que és més pertinent, tots els treballadors del camp (ja sia «camperols» o obrers o precaristes, etc.) desitgen posseir terra pròpia per a disposar d'un subministrament assegurat de menjar i d'una avinentesa assegurada de treball. Si aquestes coses els vénen assegurades d'una altra manera, llur desig de terra desapareix. Allò que es troba en qüestió, doncs, és si la terra és un fi en ella mateixa o si té un valor instrumental, com a mitjà per a obtenir feina assegurada i de guanyar-se la vida. L'estat d'opinió en què hom gestà la reforma agrària peruana, al començament dels anys seixanta, portà que s'anomenés amb el curiós nom de «feudataris» els pagesos que treballaven a les hisendes costaneres o muntanyenques (amb tal que no fossin obrers), seguint una tradició que prové de Mariátegui i d'Hayde de la Torre. La reforma agrària no adoptà l'objectiu socialista de destruir el mercat de treball. Al Perú, l'esquerra no renuncià a aquest objectiu per consideracions tàctiques sinó perquè, fins fa molt poc, tenia una visió equivocada dels sistemes agraris del país. La revolució cubana, que començà d'una manera similar, es desenvolupà en un sentit molt diferent; al meu parer, seria massa simple i segurament erroni atribuir aquesta diferència al fet que la població rural cubana estava composta en gran part d'obers, mentre que la del Perú (almenys a la serra) ho estava sobretot de «camperols».

L'esquerra ha considerat una reforma agrària «democràtica» com un objectiu desitjable quan les relacions de producció són de tipus «feudal» o «semi-feudal», mentre que una reforma agrària «socialista» és adient quan el treball agrícola és assalariat. Però les categories «feudal» o «capitalista» són ambigües en casos, per exemple, com les parceries (un exemple molt abundós): una forma d'utilització del treball que neix precisament de l'existència i el funcionament lliure dels mercats de terra i de treball, però que no és treball assalariat. D'altra banda, hi ha parcers, i també obrers agrícoles a sou, que molt probablement es conformarien amb una reforma del camp «democràtica» (que no soluciona el problema fonamental de la desocupació), encara que també els agradaria, o els

agradaria més, una reforma agrària collectivista que garantís ocupació i subsistència per a tothom (i és molt possible que els pagesos de la serra peruana compartissin aquesta opinió).

JOAN MARTÍNEZ ALIER